УДК 81.01:811.512.154.

***К.Т.Джаманкулова,** ф.и.д., доценти,*
Ж.Баласагын атындагы КУУ
djamankulova.guljamalgmail gmail/com

ТЫВАДАГЫ КЫРГЫЗ ПИКТОГРАФИЯЛЫК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕР

КЫРГЫЗСКИЕ ПИКТОГРАФИЧЕСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ НА ТЫВЕ

KYRGYZ WRITTEN PICTOGRAPHIC MONUMENTS IN TUVA

***Аннотация.** Макалада Тывадагы пиктографиялык жазуулары, андагы «айбанаттар стилинин» белгилери, Сушь жана Туран бугу таштары жана алардагы сүрөттөрдүн магиялык жана коргоочу функциялары, Сыын-Чюректеги петроглифтер тууралуу сөз козголот.*

***Ачкыч сөздөр.** Пиктографиялык жазуу, петроглифтер, казылган маданияты, Сушь бугу таштары, Туран бугу таштары, Сыын-Чюрек петроглифтери.*

***Аннотация.** В данной статье речь идеи о пиктографической письменности Тывы, отражение в ней звериного стиля искусства, об оленних камнях Сушь и Турана, об их магических и защитных функциях, о петроглифах Сыын-Чюрека.*

***Ключевые слова.** Пиктографическое письмо, петроглифы, казылганское искусство, оленние камни Суша, оленние камни Турана, петроглифы Сыын-Чюрека.*

***Annotation.** In the article has been discussed in length pictographic writings of Tyva (Russian Federation), so called "animalistic style" in patterns there; the "deer' relict stones of Sush and Turan with magic and defensive properties believed; petroglyphs of Syyn-Churen.*

***Key words:** Pictographic writings, petroglyphs, kazylgan artistic patterns, "deer' relict stones of Turan, petroglyphs of Syyn-Churen*

Скиф-сибирь айбанаттар стилинин белгилери Тывада. Тывада пиктографиялык жазма эстеликтер сакталып калган. Алар совет доорунда байыркы урууллардын искусствосундагы баалуу үлгүлөр катары кабылданган. Мисалы, Тывада искусство прикладдык мүнөздө болгондугун, бирок айрымдары магиялык максатта колдонулуп, сактоочу катары кызмат аткаргандыгын С.И.Вайнштейн белгилейт [1: 18].

Скиф мезгилиндеги Тыва урууларынын искусствосундагы баалуу үлгүлөр С.А.Теплоухов (Бай-Даг тоосунун таштары, Турандын жанындагы дөбөлөр, 1926, 1927, 1929-жж.), А.Д.Грач (Түштүк Батыш Тывадагы Саглы-Бажы жергесиндеги бийик тоодогу байыркы көрүстөн) тарабынан табылган. Ошондой эле Саян-Тува экспедициясы ар түрдүү материалдардан жасалган уникалдуу буюмдарды тапкан. М.П.Грязнов жана М.Х.Маанай-оол Борбордук Тывадагы Уюк суусунун өрөөнүндөгү белгилүү Аржан "падышалык" дөбөдөн эң кызыктуу искусство предметтерин табышкан.

Тывадагы бугу таштар. Тывадагы казылган маданиятынын арасында *бугу таштары* өзгөчө орунду ээлейт. Булар - бугунун силуэттери тартылган чоң борчук таштан чегип жасалган төрт кырдуу бийик плиталар, арасында сейрек эмес башка жаныбарлар, курал-жарактар жана башка фигуралар бар. Буга окшогон эстеликтердин көпчүлүгү Тывадан тышкары Забайкальеден, Түндүк-Батыш Монголиядан, бирин-серин нускалары Монголиянын башка райондорунан жана Алтайдан табылган [2:№19;3:1962]. Эстеликтердеги бугулардын фигураларынын стилистикалык өзгөчөлүктөрү эки түрдө болгон:

1. Жаныбарлар салыштырмалуу түрдө *реалдуу* жана *горизонталдуу* тартылган. Сүрөттөрдө бугулардын тикесинен турганы, же баштарын артка чалкалатып, буттарын аябай бүгүп, аябагандай чоң мүйүздөрү аркасына жетип, текирең-таскак менен учуп бараткандай абалы көрсөтүлгөн.

2. Жалаң жаныбарлардын силуэттери менен капталган таштар [1: 29].

Бугу таштардын узундугу 1, 7 м, ташта - бугулар жана аттар, ошондой эле кылыч жана атайын тышталган капка салынган жаа. Таш үч бөлүккө бөлүнгөн, жогорку бөлүгүнүн ортосунда тегерек, андан ылдый көздөй учу жооноюп кеткен сызык кеткен. Тегеректен башка дагы нокот сымал оюктар бар. Бул таштагы сүрөттөрдү окумуштуулар ар кандай чечмелешет. Мисалы, Н.Л.Членова муну шакек түрүндөгү сөйкө деп эсептейт, А.П.Окладников болсо скиф мезгилине мү-

нөздүү кармагычы бар коло күзгү дейт, байыркы мифологиялык түшүнүк боюнча коло күзгү көбүнчө күндүн символу катары, анын түгөйү катары эсептелген [4: 173].

Бугу таштардагы ортосунда нокоту бар тегерек - солярдык белги катары да эсептелген. Хакастардын, шорлордун, алтайлардын шаман чылдырманындагы солярдык белгилеринин ортосунда көбүнчө нокот же кичинекей тегерек болгон. Сибир шамандарындагы мындай солярдык белгинин башаты - борборунда нокоту бар тегерек формадагы байыркы коло күзгүлөргө барып такалат.

Бугу таштын арткы жагында үч бугунун силуэттери берилген. Баштарын артка чалкалатып, буттарын аябай бүгүп, аябагандай чоң мүйүздөрү аркасына жетип, текирең-таскак менен учуп бараткан бугулар. С.И.Вайнштейн бул бугунун кушка айланышын символикалык түрдө көрсөтүп тургансыйт [1974: 30] дейт.

Ошентип, Туран ташынын (бийиктиги 2, 80 м) жогорку бөлүгүндө, мүмкүн, кармагычы бар коло күзгүлөр. Таштын жогорку бөлүгүн ортончу бөлүктөн сызыктуу пояс бөлүп турат, анын астында сүйрүрөөк оюктар (муну С.И.Вайнштейн "шуру" дейт), ал эми ортоңкуну төмөнкү бөлүктөн канжар жана чекан (айбалтага окшош согуш куралы) бөлүп турат, таштардын кең капталдарында көбүнчө тикесинен турган жана текирең-таскак учма позасындагы багыштар, ошондой эле, мүмкүн, бөкөн жана каман [1: 31].

Бугу таштардын башка тиби вертикалдуу жайгашкан жаныбарлардын сүрөттөрү менен толгон. Буга Сайгын тоосунун алдындагы Кезек-Терек жергесиндеги Эрзинде Экинчи Сайгын бугу ташы кирет, анын капталдарында абдан кызыктуу көркөм сүрөттөр, түштүк жагында бугу менен аттардын сүрөттөрү бар. Узундугу эки метр келген тумшуктуу, чоң көздөрү, узун, бутактуу стилизацияланган мүйүздөрү бар бугунун мүйүздөрүнүн арасынан аттардын силуэттери көрүнөт [1: 31].

Тыванын, Монголиянын жана Забайкальенин бугу таштарында айрым бир өзгөчөлүктөрүнө карабастан техникалык жактан аткарылышында, стилистикалык ыкмаларында окшоштук байкалат [1: 31].

Бугу таштардын семантикасы. Изилдөөчүлөр бугу таштардын семантикасы, андагы сүрөттөр тууралуу ар кандай көз караштарды айтышат. Мисалы, И.И.Мещанинов [5: 407-408], анын артынан М.Х. Маанай-оол [6: 145-146] ж.б. айрым археологдор кээ бир бугу таштардын формасынан балыктын статуясын көрүшкөн. С.И.Вайнштейн белгилүү бир өлчөмдө мындай пикирдин чындыкка жакындыгы бар деген пикирде [1: 31].

Н.М.Членова бугу таштарды балбал таштар менен байланыштырат. Кара деңиздин алдындагы скифтердин традициясы – көрүстөндөргө антропоморфдук эстеликтерди тургузуу болсо – ошондой эле бугу таштар адегенде адамдын тулкусун билдирген. С.И.Вайнштейн адамдын көөдөнү сыяктуу бугу таштын ортосундагы сызык – кур жана жарактар эстеликтин ортосунда, "шуру" жогорку бөлүгүндө жайгашкындыгы жогорудагы Н.М.Членованын пикирин ырастап тургансыйт дейт. Мындай чечмелөөгө В.В.Волков да кошулат. Ал Монголияда айрым бугу таштар адамдын башынын скульптурасы менен бүткөн учурлары бар дейт [7: 460-461]. Бирок Тыва жана Забайкальедеги бугу таштардын мындай антропоморфдук баштары дээрлик жок.

Бугу таштардын экинчи ирет колдонулушу тууралуу С.И.Вайнштейн: "Байыркы түрктөр тарабынан бугу таштардын экинчи ирет колдонулушу жөнүндө маалыматтар бар», - дейт [1: 31]. Ал Туран жана экинчи Сайгын бугу таштарындагы түрк тексттерин мисалга келтирет. В.В.Волков, Новгородова биз тапкан адамдын башы бар бугу таштар түрк монументалдык скульптурасындагы кийинки үлгүлөргө кирет дешет [1971: 460]. Ошондой болсо дагы бул маселенин чечилиши - бул скиф жана байыркы түрк маданиятындагы генетикалык байланыштын натыйжасыбы – илимий жактан тыкыр изилденүүгө тийиш.

Бугу таштардын магиялык жана коргоочу функциялары. Бугу таштарда сүрөттөлгөн күндүн символу болгон ***коло күзгүлөр*** же солярдык белгилер, кийин тывалык шамандардын баш кийиминдеги солярдык белгилер, коргоочу функцияны аткарган болушу мүмкүн дейт С.И.Вайнштейн. Тывалыктарда шаманчылыкта колдонулган коло күзгүлөр кийинки мезгилге чейин эле адамдын коргоочусу катары кабылданып келет.

Ал эми "***шурулардын***" магиялык коргоочу касиетин көп элдердин, ошонун ичинде тувалыктардын ишениминдеринен байкалат [1: 32]. Ал эми бугу таштардагы ***курал-жарактардын*** коргоочу кызматы белгилүү.

Бугу таштардагы ***жаныбарлардын сүрөттөрү*** да магиялык-коргоочу ролду аткарган. Шаманчылыкта жаныбарлардын сүрөттөрү жардамчы-духтардын жайы экендиги этнографиядан улам белгилүү болуп келатат.

Бугу таштар скиф балбал таштар сыяктуу антропоморфдук көр эстелиги эмес, өзгөчө коргоочу функциясы бар атайын курулуш деп айткан С.И.Вайнштейн [1: 32]. Биз дагы Тывадагы бугу таштардагы бугулардын сүрөттөрүнүн магиялык касиеттери бар, коргоочу функцияны аткарат деген ойдобуз.

Аскага чегилген петроглифтер. Казылган доору. Тывадагы скиф мезгилиндеги кызыктуу эстеликтер аска бетине чегилген петроглифтер болуп эсептелет. Бул жерде ар кайсы мезгилге таандык абдан көп петроглифтердин көбүнө *казылган доорунун* датасы коюлган. Бул сүрөттөргө биринчи иретте айбанаттар стили мүнөздүү. Мисалы, Барун-Хемчик районунда Чурук-Малдыг-Хайдагы бугу. Скиф мезгили менен дата коюлган Хандагайтыдан 30 км жайгашкан Овюр районундагы аскалардагы петроглифтер (А.Д.Грач тарабынан ачылган). Анын ичинде асманга караган, аскадан чыгып турган сүрөттөрдүн тобу бар. Анын жогору жагында бир нече фигуралар, анын арасында жаныбарга (А.Д.Грач аны бугу дейт) минип, алдыга жаа жана жебе кармаган мергенчи, ага жакын теке, ит, үч тоо эчки жана башка жаныбарлар, алардын катарында ат жана төө, ошондой эле антропоморфдук фигура жайгашкан.

Калган айрым сүрөттөрдүн тобу ар кандай техника менен аткарылган. Аталган сүрөттөрдүн композициясында байланыш, жалпы сюжет деле жок. Эки теке айбанаттар стилиндеги силуэттик-нокоттук техника менен аткарылган. Ийрилген мүйүзү кайрылып келип

нокот менен бүтөт, тулкусу жана буттары алардын кыймылынын тездигин көрсөтүп турат. Аткарылышы айбанаттар стилине мүнөздүү жана скиф мезгилине таандык болушу мүмкүн деп болжолдонот. Үчүнчү сүрөт таптакыр башка ыкмалар менен берилген, ал ылдый жана сол жакта жайгашкан. Ал контурдук сызыктар менен тартылган. Ири мүйүзүнүн учу ийрилген бугу башкача трактовкаланган. Эгерде эки текенин мүйүзү капталынан берилсе, үчүнчү текенин мүйүзү бет маңдайынан берилген, ал эми тулкусу жана буту капталынан берилген. Бул жерде айбанаттар стилинин кечки таасири байкалат [1974: 33].

Айбанаттар стилиндеги жаныбарлардын сүрөттөрү, анын ичинде текирең-таскак салган учма бугулар Улуг-Хемдин оң куймасындагы Куйлуг-Хемдеги жазууларда жана Тыванын башка петроглифтеринде да кездешет.

Сыын-Чюрек тоосундагы аскага чегилген петроглифтер. Сыын-чюрек урууларынын искусствосундагы сюжеттик сүрөттөр аскага чегилген сүрөттөр аркылуу маалым. Сыын-Чюрек тоосунун (Арык-Узю поселогуна жакын, Шагонардын түштүк-батышында) этегинде ушундай наамдагы байыркы көрүстөн бар. Сыын-Чюрек тоосу которгондо Марал жүрөгү деп аталат. Ал талаадан пирамида сыяктуу көтөрүлүп турат. Сыын-чюрек петроглифтери С.И.Вайнштейн тарабынан 1957-жылы ачылган, анда 300дөй жаныбарлардын, адамдардын сүрөттөрү жана солярдык белгилер бар. Алар тоонун түштүк жана түштүк-чыгыш тарабына чегилген [1994: 48].

Техникасы жана стилистикалык өзгөчөлүгү боюнча петроглифтер эки негизги зонага (А жана Б зонасы) бөлүнөт. Түштүк жагынын таманынан баштап вертикалдуу тегиздикте жаныбарлардын чоң группасы тартылган. Булар аткаруу техникасы боюнча бардыгы окшош. Сүрөт ичке сызыктар менен түшүрүлгөн, алар сөлөкөт түрүндө, кыска жана так берилгенине карабастан, абдан реалдуу жана жандуу дейт С.И.Вайнштейн. Бардык жаныбарлардын баштары оң жакка караган. Алардын арасында *жолборстор, аттар, текелер, антилопа* бар.

С.И.Вайнштейндин маалыматы боюнча сыын-чюректүк А группасындагы сүрөттөргө (аска бетине түшүрүлүшү боюнча) окшош группалар Сибирдин башка райондорунда, анын ичинде Ангарада жана Миң-Суу ойдуңунда кездешет. Айрым ушуга окшоштору Миң-Суу ойдуңунда коло доорундагы плиталарда (окунев маданияты) учурайт [1: 48].

А зонасындагы сүрөттөр Б зонасына караганда алгачкы деп болжолдонот. С.И.Вайнштейн Б зонасында ар башка таштарга адамдардын жана жаныбарлардын бирден түшүрүлгөн, ошону менен катар эле көп фигуралуу композициялары бар экендигин маалымдайт. Сүрөттөрдүн көпчүлүгү 20-25 *см* дан ашпайт. Андагы адамдардын жана жаныбарлардын сүрөттөрү чындыкка дал келтирилип тартылган, айрымдары нукура реалдуу.

Сыын-Чюректеги петроглифтер, б.а., аска бетине чегилген жаныбарлардын фигуралары, аңчылык сценалары, шамандардын образдары ж.б. сүрөттөр сыынчюректүк уруулардын жашоо образынан кабар берет.

Адабияттар

1. Вайнштейн С. И. История народного искусства Тувы. – М.: «Наука», 1974.

2. Окладников А. П. Оленный камень с р. Иволги – СА, 1954, № 19.

3. Членова Н. Л. Об оленных камнях камнях Монголии и Сибири. – Сб. "Монгольский археологический сборник". - М., 1962.

4. Окладников А. П. Олень – золотая рога. – М., 1964.

5. Мещанинов И. И. Каменные статуи рыб – вишапы на Кавказе и Северной Монголии. "Записки коллегии востоковедов". - Л., 1925, т. 1.

6. Маннай-оол М. Х. Оленные камни Тувы. "Учены записки Тувинского НИИЯЛИ". - Кызыл, вып. XIII, 1968.

7. Волков В. В., Новгородова Э. А. Археологические исследования в Монголии.- Сб. «Археологические открытия 1970 года». - М., 1971.